

K SOUČASNÉ RECEPCI BOŽENY NĚMCOVÉ

SUZANA KOS

I když je téma tohoto symposia objev a omyl v české kultuře 20. století, záměr mého referátu není znovu objevovat postavu a dílo národního symbolu Boženy Němcové, ale analyzovat několik klíčových prvků, které vytváří její současnou recepci. Nepokusím se tedy o nové přepsání české literární historie, ale o zkoumání mechanismů reaktualizace jedné národní hrdinky.

V posledních několika desetiletí jsme se stali svědky několika uměleckých zpracování (literární a zvláště filmová) životů velkých národních umělkyně jako byla na příklad Virginia Woolf, Dora Maar, Frida Khalo nebo chorvatská Slava Raškaj.¹

Popularizace osoby a díla umělců uměleckou interpretací a zromantizovanou biografií má původ ve středověku, kdy byli oslavováni světci a mučedníci.² Nová doba rozvíjí kult celebrit a vývoj studia rodu v devadesátých letech minulého století na první místo kladl významné, ale přehlížené ženy z dějin různých národních kultur.

Zneužívání známých historických postav k promoci politických nebo společenských hodnot není specifickým rysem jen současné kultury. Je známo, že postava Boženy Němcové prošla mnohými ideologickými proměnami. Připomenu dvě nejvýznamnější podoby: vzorná žena českého národního obrození, která měla za úkol podílet se na vytvoření nové kultury – byl to ideální mediální obraz české obrozenecké a postobrozenecké literární elity, která cítila vinu za existenční útrapy a předčasnou smrt spisovatelky, a proto se snažili „zaretušovat“ její obraz;³ a v socialistickém období, především díky Zdeňku Nejedlému a Juliu Fučíkovi, vznikl neoobrozenecký mýtus bojující Boženy Němcové. Podle Hany Šmahelové, se na udržení a aktuálním rozvíjení mýtotvorné tradice podílelo několik faktorů: absence diskursu o díle jakožto estetickém objektu, který nahrazovaly tendenční ideové výklady o pozitivistickém sběratelství jevů z historického kontextu tvorby. Jako stabilizující prvek působila konvence několika „masek“ Němcové, odvozených z adekvátních biografických faktů a z tradovaného způsobu jejich interpretace (mučednice lásky, nositelka nejkrásnějších humanitních ideálů, žena usilující uskutečnit svůj sen o životě tvorbou...)⁴ Takováto Božena Němcová byla ztotožněna s národem a stala se nenahraditelným dílem české kultury. O tom, jak je i dnes Božena Němcová populární v České republice, svědčí televizní anketa, ve které sice za nejvýznamnějšího Čecha byl označen Karel IV., ale Božena Němcová byla jedinou ženou, která se umístila v první desítku.

„Co bychom neměli podceňovat, je skutečnost, že šlo o ženu, na níž se všechny stránky mohly dle potřeby stát předmětem obdivu či politování: krása, mateřská láska, (nešťastná)

volná láska vedle (obětavého) plnění manželských povinností, emancipace a patriotismus pamětlivý tradice...“⁴⁵ napsala v roce 1988 o Němcové Susanna Rothová ve svém textu *Božena Němcová jako mýtus a symbol*, který v České republice vyšel s malým zpožděním, v roce 1992. Touto větou zahájila tato švýcarská teoretička a překladatelka nové období ve zkoumání osoby a díla Boženy Němcové.

Příznačné je, že v němčině tento text vyšel rok před sametovou revolucí a obratem České republiky na západ, který měl vliv na celou kulturu. Ta musela zavést jednotný kánon (spojit samizdat, underground a oficiální literaturu) a také absorbovat nové literární teorii jež do České republiky přišli se zpožděním. To platí i pro feministickou literární teorii, které nepřála oficiální komunistická kultura, a pro její nadměrnou kritičnost tradiční demokracie a levicovost ani disidentské hnutí.⁶

Podle definice „feministická literární teorie není založena na jednotné a uzavřené teoretické pozici, nýbrž se opírá o řadu postupně se diferencujících metod. Jejich pomocí se z ženského pohledu zkoumá, jak jsou v literárních textech znázorňovány ženy či jak vypadá ženská literární produkce a recepce. Všechny tyto metody kritizují a revidují, či dokonce ruší a nahrazují mužský (tedy jednostranný) náhled na literaturu. Feministická literární teorie usiluje o interdisciplinární přístup. Opírá se mimo jiné o poznatky obecně sociálního studia žen, antropologie, teorie kultury, psychoanalýzy a materialismu.“⁷

Přestože feminismus nemůžeme porovnávat s ideologií národního obrození a socialismem nebo komunismem, nelze přehlédnout jeho vliv na reaktualizaci mýtu o Boženě Němcové z aspektu gender studies a kréda feministické teorie „co je osobní, je politické“. Z pozice gender studies, „je rodová diference důsledkem společenských diskursů, a proto je třeba si všimnout zvláště souvislosti mezi textem a genderem, respektive textualitou a sexualitou. Gender studies v literární vědě analyzují, jak literatura a její čtení utvářejí, upevňují a revidují kulturní rozvrhy femininity nebo maskulinity [...]“⁸ Úkolem zkoumání literárních textů je řešit otázku, „do jaké míry rodová diference organizuje autorství a psaní, respektive reprezentaci jako takovou...“⁹

Atmosféra postsametové doby požadovala odhalit falešné mýty a také přehodnotit celou kulturu v souladu s aktuálními podmínkami ze západu, kde se rychle rozvíjela také i studia rodu. Centrum pro gender studies vzniká v roce 1991 z iniciativy socioložky Jiřiny Šiklové, a dnes je střediskem feminismu a studia rodu. V roce 2005 byla konstituovaná Katedra genderových studií na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, vznikají však i specializovaná nakladatelství, která vydávají díla z oboru gender studies a feminismu, jak je na příklad One Woman Press Marii Chřibkové. Analýza Boženy Němcové z aspektu gender zčásti koresponduje s předem uvedenými ideologickými konstrukcemi protože se snaží znovu zpracovat celý život spisovatelky a zařadit ji do svého systému. Spolu s feministickou literární teorií se gender studies soustředily na nová čtení kanonizovaných textů a rehabilitaci dříve marginalizovaných literárních textů Boženy Němcové.

Literární teoretikové a teoretičky se pustili do feministické literární teorie, která ve svých základech vidí celou kulturu jako způsob připisování významu. Z tohoto důvodu Božena Němcová jako symbol české kultury jako celku byla dána na seznam literárněhistorických faktů které lze přetvořit, aby je bylo možná zařadit do nové, i když marginální, ale nicméně kultury.

Mimo už mnohokrát přečtenou Babičku, gender zaměřené teoretičky a teoretikové se soustředili na předtím nepříliš známé díla Boženy Němcové a zvláště hrdinky jejích textů. Eva Věšíňová-Kalivodová ve článku *Ženská kreativita jako společenská síla: Božena Němcová, česká občanka Rakouské Monarchii poloviny 19. století* jako důležitý fakt její literárního úspěchu pokládá její protest vůči sociálně utvořené gender roli ženy v tehdejší společnosti, a její originalitu jako produkt výjimečného prožitku ji samotné.¹⁰ Ve stejném textu se autorka vyhýbá diskusi o největším dílu Boženy Němcové – o *Babičce*, a jako exemplární text její tvorby v 50. letech uvádí povídku *Divá Bára*. Bára (dříve považována za neutrální typ „dobrého člověka“, bez označení rodu), se stává ženou bojující s běžnými gender stereotypy, kterými Němcová transformuje paradigma, jež stvořila ideologie národního obrození a proto zahrnuje ženskou perspektivu a zkušenost jako důležitý faktor formování moderní české literatury. Báru, jako „umělecké zhodnocení autorčiných představ emancipované ženy [...], která se dokáže vymknout konvencím, bouří se podřizovat se tomu, co se od ní očekává, prosazuje svobodné osobní jednání, řídí se tím, co cítí a co vyhovuje jejím představám (snům) o životě“¹¹ ve svém textu *K interpretaci povídky Divá Bára Boženy Němcové*, rehabilituje i Věra Linhartová.

Centrem pozornosti současných literárních odborníků se stává povídka *Čtyry doby*. V textu *České spisovatelky od období národního obrození do fin de siècle* Dobrava Moldanová, zařazuje mezi důležitá díla Boženy Němcové vedle *Babičky* a *Pohorské vesnice* i *Čtyry doby*, což je zajímavé.¹² Právě tento text můžeme dát do kontextu feministické literární teorie a feminismu obecně – „co je osobní, je politické“. Ve *Sborníku k 140. výročí úmrtí* nalezneme dokonce čtyři studie, které se zabývají tímto textem. Jaroslava Janáčková zkoumá povídku z aspektu komunikační strategie textu, Jaromír Loužil z aspektu „filozofie lásky“, Hana Šmahelová srovnává *Čtyry doby* s texty Magdalény Dobromily Rettigové a Alexandry Berkové s důrazem na jeho zvláštnosti a odklon od tehdejších norem a snaží se dementovat feministický přístup použitím jeho postupů. Ondřej Macura v povídce *Čtyry doby* vidí radikální změnu autorčiných názorů ve srovnání s jejím vlasteneckým pohledem na ženu na začátku literární kariéry. Všichni však souhlasí s tím, že je tento text autobiografický, to znamená, že zachovává osobní prožitek samotné autorky.¹³ Rozdíl mezi dvěma obrazy slavné spisovatelky – nepochopené, bouřící se a statečné ženy a vlídné vypravěčky idylických osudů se věnuje ve výše uvedeném sborníku Helena Voisine-Jechová, a o několik stránek dále Milena Lenderová odvážně vydává Němcovou za předchůdkyni Virginie Woolf.

Kromě nových pohledů na literární produkci Boženy Němcové, devadesátá léta znovu přinesla zájem o korespondenci Boženy Němcové. V roce 1995 vyšla romantická *Lamentace. Dopisy mužům*, 2003 první díl souboru dopisů Boženy Němcové – *Korespondence I (1844–1852)*, 2004 *Korespondence II (1853–1856)* a koncem roku 2006 i *Korespondence III (1857–1858)*. I tento způsob reaktualizace Němcové můžeme dát do souvislosti s politickým zaměřením feministického hnutí – dopis, jako velmi intimní literární žánr je vynikajícím předpokladem pro rekonstrukci života i díla svého tvůrce. Proto v dopisech našla feministická literární kritika důkazy pro své názory o společenské roli Boženy Němcové jako první české feministky a první české ženy vůbec, která se živila svou literární prací, protože právě v dopisu je možné spojit osobní a veřejné. Němcová se proto stala i patronkou rozhlasového pořadu *Hovory na bělidle*, který představuje úspěšné a veřejně působící ženy a zabývá se otázkami rodové diskriminace v české společnosti. Vedle už v předchozích mýtech zdůrazňovaného společenského uvědomění a materiální bída je v tomto případě vykreslena i v úloze předchůdkyně a babičky současných

českých spisovatelek. Její dopisy vytvořily nový portrét, tentokrát neretušovaný nebo jak je dneska možné říci, obraz neupravený photoshopem.

Na základě její korespondence, vedle už známých milostných afér s muži, Němcová začala být považována i za romantickou přítelkyni Sofie Podlipské („Romantická ženská přátelství“ jsou ještě jedním aspektem ženské existence zpopularizovaný gender studies. Právě v roce 2002 vyšla v České republice kulturní knížka Louis Faderman na toto téma – *Krásnější než láska mužů*). O nové recepci Boženy Němcové leccos napovídá, že našla své místo mezi Nymfomankami české literatury na webových stránkách (<http://www.webmagazin.cz/index.php?styp=all&id=4917>), i když v jejích dopisech nenalezneme explicitní popisy erotických zážitků, jak to známe například z deníků Karla Hynka Máchy.

K velkému „come backu“ Boženy Němcové koncem minulého a začátkem tohoto století kromě intenzivního bádání o jejím životě a díle z aspektu gender studies přispěl i „duch naší doby“, tedy nový kulturní moment – popularizace reality show, při němž se divák stává voajerem a novinové kultury, která velkovýrobou bulvárního tisku povzbuzuje v obyčejném člověku vůli, aby si šedivou realitu všedního dne zpestřil nedosažitelným leskem známých osobností. Dopisy Boženy Němcové lákají více čtenářů než její povídky právě proto, že dali šanci veřejnosti nahlédnout do intimity národní ikony. Přestože jsou literárněhistorickým materiálem pro odborníky, pro běžné čtenáře nebudou zajímavé kvůli svým literárním hodnotám, ale kvůli pikantnostem ze života nejvýznamnější české spisovatelky. Analyzujíc deníky a dopisy Virginii Woolf Susan Sellers¹⁴ zdůrazňuje důležitý mravní prvek exploatace osobní korespondence – v tomto žánru neomluvitelně narušujeme soukromí jiné osoby – dopis, jako médium komunikace s jinou osobou předpokládá určitou intimitu mezi pisatelem a příjemcem. Mohli bychom si z tohoto důvodu klást otázku – máme-li právo vůbec dopisy číst, a stát se tak účastníkem cizího intimního příběhu. Feminismus řeší tuto otázku i tentokrát krédem co je osobní je politické. Nahlížet do života Boženy Němcové nám dává nejen toto krédo, ale i současná kultura masmédií, která popírá veřejným osobnostem jakýkoliv nárok na soukromí.

Tento názor není samozřejmě současně jediný názor na Němcovou – znovu se zkoumá Babička, z komparatistického, jazykového, didaktického i z jiných aspektů (jak je vidět ze *Sborníku příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky (Svazek 3)*). Feministku v dopisech nevidí ani Jaroslava Janáčková, která uspořádala všechny uvedené soubory dopisů – namísto snahy osvobodit se, podle ní Němcová respektovala manželství a vážila si svého manžela. Proto podle Janáčkové feministickou teorii vytvořený obraz Němcové nemůžeme pokládat za ten správný. V poslední době je také zajímavé povšimnout si jakým způsobem je na základě její korespondence zkoumaná role Josefa Němce jako prostředku konstrukce mýtu o Němcové – Němec se stal obětí demonizace ve prospěch idealizovaného obrazu jeho ženy.¹⁵ Tento pohled na Němcovou můžeme tlumočit i jako negativní účinek feministické teorie, tedy cestu zpátky do mužské konstrukce – kdyby nebylo démonského Josefa, nebylo by ani velké Boženy.

POZNÁMKY

- 1 Velký zájem o Virginii Woolf se znovu projevil po vydání románu M. Cunninghama *Hodiny* a jeho filmového zpracování v roce 2002. V roce 2004 v Chorvatsku vyšla biografie Dory Maar a hned vypukl velký zájem o tuto umělkyni. Ve stejném roce se chorvatská malířka Slava Raškaj stala hrdinkou filmu *Sto minut slávy*.
- 2 Voisine-Jechová, Helena: „Božena Němcová ve vírech otázek a mýtů (O vnímání literárního díla – nebo spisovatelčiny postavy?)“, in: *Božena Němcová. Sborník k 140. výročí úmrtí*, Sborník památníku národního písemnictví 34, Praha 2002, s. 53.
- 3 Šmahelová, Hana: *Autor a subjekt v díle Boženy Němcové*. Praha 1998, s. 15.
- 4 Tamtéž.
- 5 Rothová, Susanna: „Božena Němcová jako mýtus a symbol“, *Kritický sborník* 12, 1992, č. 1, s. 36.
- 6 Nünning, Ansgar (ed.): *Lexikon teorie literatury a kultury*. Brno 2006, s. 220.
- 7 Tamtéž, s. 217.
- 8 Tamtéž, s. 265.
- 9 Tamtéž.
- 10 Věšíňová-Kalivodová, Eva: „Woman’s Creativity as a Social Force: Božena Němcová, a Czech Citizen of the Mid-19 Century Austrian Monarchy“, in: *Přednášky z XLV. běhu Letní školy slovanských studií*, Praha 2002, s. 247, 254.
- 11 Linhartová, Věra: „K interpretaci povídky Divá Bára“, in: *Prameny díla, dílo pramenem. Sborník příspěvků z konference o životě a díle Boženy Němcové konané 15.–16. září 1992 v Hradci Králové*, Hradec Králové 1995, s. 173.
- 12 Moldanová, Dobrava: „Czech Women Writers from the National Revival to the Fin de Siècle“, in: *A History of Central European Women’s Writing*, London 2001, s. 52.
- 13 Část uvedených textů byla prezentovaná na jednodenním kolokviu *Čtyry doby Boženy Němcové osobní a veřejné* 16. listopadu 2001 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Kolokvium navázalo na výstavu Božena Němcová Obraz mezi Obrazy uspořádanou Památníkem národního písemnictví.
- 14 Sellers, Susan: „Virginia Woolf’s diaries and letters“, in: *The Cambridge Companion to Virginia Woolf*, Cambridge 2000, s. 114.
- 15 Penčeva, Anželina: „...Tobě podobnou neznám.“ Josef Němec aneb mechanismy antimytizace“, in: *Božena Němcová a její Babička. Sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky (Svazek 3)*, Praha 2006, s. 24.

Summary

Suzana Kos: On Contemporary Interpretations of Božena Němcová’s Life and Work

The aim of this article is to analyse the relationship between ideology and literature (as an integral part of cultural life) on the example of national hero Božena Němcová. In this paper we briefly discuss the history of ideological exploitations of this well-known 19th century writer, as was the ideology of Czech national revival and communist propaganda. We then focus on the contemporary interpretations of Němcová’s life and work and the role of feminist literary criticism and gender studies, both part of the post revolutionary Czech literary and cultural life, on the formation of the new public image of the Czech most famous female author.

